

Реєнт О.

Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.): У 2 кн. – К.: Інститут історії України НАН України, 2021. – Кн.1. – 846 с.; Кн.2. – 818 с.

У багатьох істориків, а особливо, мабуть, в історіографів є звичка при ознайом-

ленні з новою книжкою знаходити в першу чергу авторські роздуми про ідею свого твору, методологічні та концептуальні підходи. Дехто з істориків залишає подібні обов'язкові атрибути наукової публікації поза власною увагою, віддаючи перевагу фаховому викладу конкретно-історичного матеріалу. Коли ж починаєш вивчати щойно опубліковані книги знаного в Україні історика, члена-кореспондента НАН України Олександра Петровича Реєнта, не дивлячись на величезний багаж створеної ним наукової продукції, завжди можна знайти нові аспекти, сучасні свіжі роздуми про призначення історії, методологію наукової творчості. Історіографічний розділ своєї нової масштабної праці про соціально-економічні та політичні трансформації в Україні впродовж «довгого» XIX ст. автор завершує словами про те, що «вивчення ментальності людей є необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного». Ця фраза символізує і власне наукове кредо історика, і той методологічний поворот, який стався в історіографії щодо дослідження навіть таких складних періодів, яким було XIX ст., де людина з її повсякденними турботами раніше в історичних працях зовсім не проглядалася, адже на авансцені були світові держави, імперії, військові коаліції, «історичні закономірності», «класи», нації й т. д. Але О.П.Реєнт, присвятивши більшу частину свого наукового життя саме XIX ст., з усіма його «чорними лебедями» (за Н.Н.Талєбом), прийшов до твердого переконання: «Тільки повернення до людини, з її тогочасними турботами й інтересами, уявленнями про Бога і навколишній світ, спроба поглянути на останній її очима може наблизити нас до розуміння великої таємниці минулого, якою оповиті кожен день та кожна година існування людського суспільства. У цьому сенсі можна погодитися з послідовниками школи “Аналів”, які вважають вивчення ментальності людей необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного».

Друга важлива і дуже сучасна теза О.П.Реєнта стосується вже зовсім іншого сюжету – про її сучасну «комерціалізацію», про вплив на неї бізнесу та державної історичної політики. Розвиток українських історичних досліджень на початку XXI ст., на його думку, дедалі більше набуває комерціалізованого характеру, з точки зору наростання популярності у читача привабливих, нерідко контраверсійних тем, або ж присвячених цікавим аспектам повсякденного життя, небанальним мікроісторичним сюжетам, відомим персоналіям минулого тощо. Не заперечуючи необхідність цього вектора, варто розуміти, що фактично всі відповідні публікації у жанрі нон-фікшн ґрунтуються на системних фахових виданнях, які є результатом багаторічних напрацювань. Саме у цьому контексті варто розглядати рецензоване видання авторитетного історика. Дві книги, приурочені до 30-річчя незалежності України та 85-річчя

Інституту історії України НАНУ, синтезували, головним чином, результати його дослідницької діяльності, які в попередні роки/десятиліття були представлені в кількох монографіях і численних статтях.

Поєднання в єдиний концепт періоду кінця XVIII – перших двох десятиліть ХХ ст., за словами автора, важливе з точки зору уникнення оцінки тогочасної бездержавності України, роздробленості та прямої залежності від інших країн як винятково чужорідного і малозначимого етапу розвитку. Саме у цей час було «забезпечено збереження національної ідентичності, відбулося формування власної еліти, українська мова набула статусу основного фактору самоідентифікації», а економічні процеси й геополітичні зміни уможливили важливі індивідуальні та повсякденні зміни в житті суспільства.

Першу книгу формують кілька головних тематичних блоків, які спрямували погляд на українські землі крізь призму європейської дипломатії, національного відродження та соціально-економічних процесів. Поза увагою не залишилися й сюжетні лінії, пов'язані з такими важливими подіями та процесами, як декабристський рух, «Весна народів», Кримська війна та ін. Справедливо зауважено, що українські землі в кінці XVIII – на початку ХІХ ст. були об'єктом не лише дипломатичних, а й воєнно-політичних інтересів ряду європейських країн. Геополітичне становище України визначало реальне місце в експансіоністських планах її історичних сусідів. Натомість вектор військових, політичних, економічних, соціокультурних інтересів безпосередньо Російської, Австрійської та частково Османської імперій зумовлений їхніми територіальними апетитами (розд. 2, 4). В основі відповідних заходів лежали методи колонізаторської, асиміляційної політики, що були покликані якнайшвидше інтегрувати українські регіони в тіло метрополії.

О.П.Реєнт свідомо уникнув характерного для історіографії 1990-х рр. концепту, коли існувала відповідна об'єктивна необхідність заповнення цієї «лакуни», домінування тематики національно-визвольного руху. Його потенціал оглядово розкрито на прикладі революційних подій 1848 р., коли практичні здобутки дійсно важко назвати значними. По відношенню до цього періоду відзначено неоціненний досвід політичного самовиявлення українців у Галичині, реалізацію вироблених гасел і пошуку союзників. Відповідне становище Наддніпрянщини висвітлено, ґрунтуючись на специфіці національного складу населення, особливостях асиміляторської політики Російської імперії, діяльності українських гуртків у 1830–1840-х рр. та громадівського руху (розд. 3). Беззаперечно, що й у цьому випадку, і по відношенню до Австрії, доречно робити акцент на загальнодержавній поліетнічності, адже інкорпорація українських земель здійснювалася завдяки нівелюванню особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інстанцій, тощо.

Цілком логічно, що тогочасні тенденції економічного розвитку визначили пріоритетність аграрної проблематики другої половини ХІХ ст., дослідження становища різних галузей сільського господарства українських губерній у складі Російської імперії в пореформену добу, їх продовольчих ресурсів та взаємозв'язку із світовим сільськогосподарським ринком, динамікою землеволодіння й змінами у структурі посівних площ, розвитком тваринництва та технічної озброєності галузі (розд. 5–8). Зайнятість у цій сфері понад 70% населення і проживання 85% у сільській місцевості (станом на початок ХХ ст.) артикулювалося на змістове наповнення значної частини першої книги. Залучення різнопланових статистичних даних та всебічний розгляд питання дозволив отримати нестандартні висновки. Автор довів, що наприкінці ХІХ ст. українські виробники збіжжя опинилися у своєрідних лещатах

між заокеанською конкуренцією на європейському ринку і залізничними тарифними бар'єрами до центральних губерній європейської частини Російської імперії, за винятком неврожайних там років. У подальшому, попри всі складнощі, надлишки продукції могли успішно реалізовуватися на ринках європейських країн, почасти Близького Сходу, Царства Польського і північно-західних губерній. Ураховано, що з середини 1890-х рр. кон'юнктура на європейському хлібному ринку почала помітно змінюватися в напрямі підвищення цін. Поряд із загальною картиною представлено регіональні особливості та численні приклади, які стосувалися різних губерній.

Насамкінець у цій частині підсумовано, що українське селянство багато у чому забезпечувало експортний потенціал, надходження іноземної валюти. Потужність і чисельність цієї соціальної групи, її органічна єдність з українськими традиціями й звичаями сприяла тісним зв'язкам із представниками національного руху. Окремо простежено також зміни в сімейному складі і побуті селян України на початку ХХ ст., що зумовило дроблення господарств і, як наслідок, посилення родинної відособленості (розд. 5).

У зовсім іншому світлі, у «боротьбі між працею та капіталом», постає на сторінках робітництво, практично повністю позбавлене симпатій до державотворчих ідей, відсторонене від власної етнічної ідентичності на користь революційних планів, ідеологічної боротьби, підтримки вузькосоціальних програм (розд. 9). Доречно зауважено, що однією з визначальних рис генези пролетаріату в українських губерніях було зростання його інтернаціонального компонента за рахунок прийшлих білоруських і російських селян та робітників. При цьому послідовно, на прикладі різних галузей промисловості, сконструйовано картину тривалості робочого дня, індивідуального захисту, рівня травматизму, санітарно-гігієнічних і побутових умов, використання жіночої й дитячої праці. Ключові узагальнення стосуються формування тогочасних основних рис робітництва: відсутність приватної власності; відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; концентрація на великих підприємствах; кваліфікація та певний рівень освіти; незадовільні побутові умови й гостра житлова проблема. Порівняно із селянством, для нього характерні вищий ступінь корпоративності, колективістська психологія, більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів, мобільність й організованість, здатність до узгоджених дій заради досягнення власних соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними.

Друга книга дослідження О.П.Реєнта хронологічно охоплює події 1914–1920 рр. (із деякими фактологічними вкрапленнями щодо 1921 р.). Цей період започаткований трагічною віхою у житті не лише України, а й загалом людства – Першою світовою війною. Не можна не погодитися зі вступною тезою автора про те, що історія не знала подібних за масштабами конфліктів, а українські землі – трагізму братовбивства подібних розмірів. Справді, «соціально-економічні трансформації воєнного часу вимагали від суспільства граничного напруження і спричинили якнайтісніше переплетіння із політичними та національними вимогами».

Беззаперечно, що наслідком світового збройного конфлікту стало не лише погіршення матеріального становища, підвищення цін на товари і послуги, а й зростання самосвідомості, підготовка настроїв для втілення державотворчих і соціалістичних моделей. Підґрунтям цієї тези став комплексний аналіз розвитку промисловості та сільського господарства України у період Першої світової війни (розд. 1–2). Цю частину структуровано на окремі блоки, які стосуються вугільної, металургійної, машинобудівної, текстильної, легкої і харчової галузей; земельних ресурсів та тваринництва, технічної бази аграрного сектору.

Підкреслено, що затягування війни спричинило тенденцію до занепаду промисловості України, яка пояснюється недостатнім розвитком машинобудування й металообробки, припиненням відносин зі світовим ринком. Негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива та сировини. Потреби фронту призвели до милітаризації економіки, сприяли прискореному розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, що зрештою стало причиною небувалого дисбалансу всієї економіки. У підсумку виникла серйозна загроза процесу відтворення виробництва. Найуразливішою ланкою в роки війни виявився транспорт, який не забезпечував перевезення палива, сировини й матеріалів, що прискорило руйнівні процеси у господарській системі.

Негативні процеси знайшли своє помітне відображення й в аграрному секторі. На сторінках праці О.П.Реєнта в повній мірі змальовано занепад сільського господарства, який спричинила Перша світова війна. Відрив від землі мільйонів робочих рук, порушення всіх галузей виробництва, перевищення критичного рівня чисельності мобілізованих до армії чоловіків – усе це призвело до небаченого зубожіння. Не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби та домашнього скарбу, зменшилися посівні земельні площі й прибутки від польового господарства і тваринництва. Тягар війни посилювався підпорядкуванням промисловості потребам фронту. Із торгівельної мережі зникли товари та предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом і селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків, торгового капіталу. Як результат, для наближених до фронту українських губерній небезпека наростала з кожним місяцем війни, надто через неприпустиме посилення диспропорцій і різні управлінські перекося.

Крім власне економічних процесів, окрему увагу приділено також транспортно-залізничному комплексу (розд. 3). Автор охарактеризував соціально-побутові аспекти: забезпечення населення продовольством і зростання кризи у цій сфері, падіння життєвого рівня, добродійну діяльність громадськості тощо. Зауважено, що вивезення на світовий ринок надлишків сільськогосподарської продукції у великих обсягах у довоєнний період сприяло поширенню в імперському суспільстві ілюзорної тези про нібито «невичерпність» харчових ресурсів на випадок тривалого збройного конфлікту. Насправді ж нестача продовольчих і промислових товарів проявилася досить швидко та призвела до скорочення споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини (розд. 5).

На тлі безпрецедентного падіння життєвого рівня й величезних демографічних втрат у селянському та робітничому середовищі активно зростала популярність соціалістичних ідей. Економічна кон'юнктура, стратегічна важливість промислових потужностей і прискорене зростання чисельності робітництва унеможлилювали нехтування їхніми інтересами для кожної влади революційного періоду 1917–1921 рр. Тож у заключній частині другої книги комплексно розкрито всі нюанси, пов'язані із трансформацією становища цієї соціальної групи у період Української Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії, денікінського та більшовицького режимів.

Значення робітників як високоорганізованої і впливової верстви спонукало будь-яку владу заручитися їх підтримкою, формувало прагнення використати у власних політичних цілях. І саме позиція цієї категорії населення багато у чому визначила подальшу трагічну долю України. Тож відповідні питання, включаючи аналіз умов праці, матеріального становища та побуту, сформували окремий тематичний блок (розд. 7–12). За рахунок такого підходу у книзі переважає аналіз відповідних

соціальних проблем, без присутнього і добре вивченого у численних історіографічних дослідженнях акценту на політичну й державотворчу діяльність українських урядів періоду 1917–1921 рр. Зрозуміло, що про всеохоплюючий соціальний захист робітників у досліджуваній період не йшлося. При цьому, крім об'єктивних кризових факторів, відзначено нездатність профспілок відстоювати їхні інтереси. Самі ж робітники плекали ілюзії щодо можливостей і бажання більшовицького режиму ці інтереси задовольнити. Натомість влада вдавалася до силового тиску й нагнітання страху, що породжувало нову хвилю революційних настроїв. За словами О.П.Реєнта, вдаючись до позазаконного примусу більшовицький режим зачіпав найвразливіші куточки психології, одержуючи у відповідь непокору (розд. 10–11). Упровадження 8-годинного робочого дня, законодавче нормування та регулювання інших сфер виробництва і праці не змогли в повному обсязі амортизувати наслідки відчутних соціальних струсів. Галопуюча інфляція, «шагреневий ефект» продовольчого ринку, посилення дефіциту предметів широкого вжитку наклали свій відбиток на соціальну політику більшовиків, деформували її в модель «воєнного комунізму».

У цілому рецензоване дослідження, репрезентуючи цілісний авторський погляд на трансформаційні процеси, які відбувалися на українських землях упродовж кінця XVIII – перших двох десятиліть ХХ ст., у першу чергу соціально-економічного характеру, призначене насамперед для фахівців відповідного періоду. Без сумніву, воно дозволяє комплексно поглянути на епоху з точки зору зародження і подальшої поетапної еволюції низки політичних ідей, безпрецедентних економічних нововведень, якісних суспільних змін та модерних культурних трендів. Автор показав, що пройшовши шлях кількох локальних, континентальної та світової війн, небаченої соціальної турбулентності, жорстких національних утисків, жорстоких революційних подій, українське суспільство не втратило своєї життєздатності і врешті зробило важливий крок на шляху до власної незалежної соборної держави, яка врешті постала 1991 р.

В останні роки в українській історіографії та суспільному дискурсі неодноразово стихійно виникали дискусії щодо так званої проблеми «переписування історії». Ця методологічна проблема не є новою або незрозумілою для фахівців. Дослідники дедалі активніше звертаються до теми перегляду нашого ставлення до минулого, переосмислення історії. Вдалося подолати наслідки ненаукового звинувачення вчених у політичному її «переписуванні», якщо йдеться не про відверту кон'юнктуру. Суспільство сприйняло істинність твердження, що кожне покоління людей має право дивитися на минувшину свого народу власними очима, із позиції сьогодення. Пізнавальна парадигма не може бути законсервована ані державно-партійним диктатором, ані авторитетом істориків-класиків. Варто утвердити позитивне значення самого поняття «переписування історії» – спочатку у середовищі професійному, історичному, а потім і у суспільстві. Ми, люди початку ХХІ ст., не можемо розуміти нашу історію так само, як це робили українці у ХХ чи ХІХ ст.

Ще в далекому 2005 р. О.П.Реєнт опублікував збірку власних праць із провокативною (в позитивному розумінні) для професійного середовища назвою «Перечитуючи написане». Не всі погодилися зі сміливою репутаційно-науковою позицією автора – ще раз звернутися до власних праць і з плином часу зробити висновки щодо їх наукової цінності. Так можуть учинити тільки ті історики, які пишуть на майбутнє, які не заангажовані політичною кон'юктурою і не перебувають у полоні поточної «медійної історії». Кожен історик, приступаючи до написання наукової праці, має поставити перед собою питання: а як сприйматимуть написане мною люди через 30 чи хоча б 20 років, чи не соромно буде за поспішні висновки й оцінки щодо

подій, які ще не стали предметом науково-історичного аналізу? О.П.Реєнт вкотре продемонстрував – його праці можна перевидавати, перечитувати у сучасних умовах і не відмовлятися при цьому від жодних раніше зроблених узагальнень та прогнозів.

Справжній історик і професіонал повинен думати якраз про подібні методологічні й теоретико-наукові аспекти своєї діяльності. Але сучасні реалії, на жаль, перетворюють учених на агентів із видавничої діяльності, вічних шукачів коштів та ресурсів для публікації власних творів. Узагальнюючий синтез О.П.Реєнта про соціально-економічні та політичні трансформації в Україні в ХІХ ст. заслуговує, щоб його видання було здійснено власне Національною академією наук України за програмою підтримки членів свого співтовариства, а не змушувати автора самостійно шукати видавця (в даному випадку – ФОП Майданченко І.С.). Текст обох книг добре відредагований, професійно зроблена також коректура. Але давно вже треба позбавлятися видання наукових праць у так званій «авторській редакції». Це від нашої перманентної бідності та звички зобов'язувати науковців робити не властиві їм речі. В академічній системі не можна нехтувати азами і принципами едитології – науки, що навчає способам трансляції наукової інформації у суспільство.

Уже згадувалося, що в новому проекті О.П.Реєнта є солідний історіографічний розділ, який аналітично зображує історіографічний процес у 1970–1990-х рр. Бракує хоч би невеликого підрозділу про стан дослідження українського суспільства ХІХ ст. істориками (вітчизняними, зарубіжними) початку ХХІ ст. Зрозуміло, що провідним фахівцем цього періоду є сам автор, котрий сформував наукову школу дослідників, згуртованих навколо збірника «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.» та інших численних проектів відповідного відділу Інституту історії України НАНУ. А тому, очевидно, новітній історіографічний огляд здобутків у цій царині ще попереду. Потенціал, енергія, творчий неспокій в автора є, і він (ми у цьому впевнені) ще не раз вразить наукову спільноту сміливими, масштабними працями, котрі, як і раніше, стануть помітним явищем в українській історіографії.

Олександр УДОД

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oudod@ukr.net